

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ НЕГІЗГІ ТЕРМИНЖАСАМДЫҚ ТӘСІЛДЕР

*Әшімбаева Н.М.¹, Шүленбаев Н.Қ.², Жампейіс Қ.М.³

*¹филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминологиялық орталығының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан,

²гуманитарлық ғылымдар магистрі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминологиялық орталығының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан,

³филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

*¹e-mail: nagima010@mail.ru

²e-mail: shulenbaev.n@mail.ru

³e-mail: aru_diya@mail.ru

Андатпа. Бұл мақала қазақ тіліндегі терминжасамның негізгі тәсілдерін, үлгілерін зерделеуге, талдауға арналған. Қарастырып отырған мәселенің өзектілігін мынандай факторлармен көрсетуге болады: қазіргі кезде қазақ терминологиясы, терминжасам, терминография т.б. мәселелерін жан-жақты зерттеу белсенділігін арттыру; әлі де болса терминжасам тәсілдері мен үлгілерінің сан алуан қырларын көрсететін зерттеу еңбектерінің жетіспеушілігі; қоғам өмірінде орын алып отырған саяси-әлеуметтік өзгерістерге орай қолданысқа еніп, жаңадан жасалып жатқан терминдерді кешенді түрде лингвистикалық зерттеу қажеттілігі; терминжасам тәсілдері мен үлгілерінің барынша күрделі сипатын көрсету. Мақаланың негізгі нысаны – қазақ тіліндегі негізгі терминжасам тәсілдері мен үлгілері, олардың ішіндегі өнімді және өнімсіз түрлері, қолданыстық, жұмсалымдық ерекшеліктері т.б. Мақаланың материалы ретінде салалық терминологиялық сөздіктерден (қоғамдық ғылымдар бойынша) сұрыпталған терминдік бірліктер негізге алынды. Жұмыстың басты мақсаты – қазақ тіліндегі негізгі терминжасам тәсілдері мен үлгілерін тілдік бірліктер негізінде талдау, сипаттау. Алға қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін мынандай міндеттер белгіленді: қоғамдық ғылымдар терминдерінің, халықаралық терминдердің негізгі терминжасамдық тәсілдерін, үлгілерін талдау; қолданыстық және жұмсалымдық ерекшеліктерін сипаттау; халықаралық терминдер мен ұлттық терминдердің басты ерекшеліктерін айқындау. Қарастырылған қоғамдық ғылымдар терминологиялық жүйесінің ең өнімді тәсілдері: терминдену, басқа терминологиялық жүйелерден терминдер қабылдау, жұрнақтар жалғау және терминдік тіркестер қалыптастыру т.б. Заманауи терминтанымда терминдер морфологиялық, сөзжасамдық, семантикалық және т.б. көзқарастар тұрғысынан қарастырылуда. Осыған байланысты, терминдердің терминжасамдық талдамасы жүргізілді, мұнда негізінен қоғамдық-саяси, әлеуметтік және тарих салаларына қатысты терминдік бірліктерге, халықаралық терминдерге олардың түзілу тәсілдері мен амалдары негізінде талдау жасалды. Жаңа терминдердің терминжүйелерде түзілуінің негізгі үдерістері айқындалды, ол аталған жүйедегі терминологиялық базаны дамыту процесін жүйелендіруге ықпал етеді, терминдерді латын графикасына көшіруді жеңілдетеді. Мынандай терминжасам модельдері көрсетілді: түбірлік негіз; күрделі интерлингвизмдер; халықаралық терминдерді берудің негізгі қосымшалы тәсілдері. Халықаралық терминдерді орыс тілінде фонеморфологиялық бейімдеудің және оларды кейіннен қазақ тілінде қолданудың неғұрлым жиілік жағдайлары белгіленді.

Тірек сөздер: терминология, терминжасам, үлгі, морфологиялық сөзжасам, дефинициялық талдау, терминологиялық жүйе, түбір сөз, халықаралық термин

Негізгі ережелер

Зерттеудің өзектілігі арнайы лексиканы ретке келтіру қажеттілігіне байланысты, бұл ғылымдардың мамандануына, ғылыми, өндірістік және анықтамалық әдебиеттерді шығаруға, халықаралық ғылыми және экономикалық байланыстарды дамытуға, ақпарат алуға және алмасуға байланысты күрделене түсетін мамандардың өзара түсіністігі үшін маңызды болмақ. Зерттеу нысаны – қоғамдық ғылымдарға тән бірліктер, халықаралық терминологиялық бірліктер болып табылады. Зерттеу пәні – қоғамдық ғылымдар терминдері, халықаралық терминдер бойынша терминжасам тәсілдері. Зерттеу мақаланың мақсаты – қоғамдық ғылымдар терминдері, халықаралық терминдер бойынша терминжасамның негізгі тәсілдерін, үлгілерін зерделеу, талдау және сипаттау болып табылады. Белгіленген мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай міндеттерді шешу көзделеді: 1. зерттелетін тілде терминжасамның негізгі тәсілдерін жан-жақты қарастыру және талдау; 2. зерттелетін тілде қоғамдық ғылымдар терминдері, халықаралық терминдер бойынша терминжасамның ең өнімді тәсілдерін анықтау.

Кіріспе

Терминологияны дамыту барысында терминология мен тиісті ұғымдар жүйесі арасында көптеген сәйкессіздіктер пайда болады, бұл терминдердің кәсіби қарым-қатынас саласында қолданылуына кедергі келтіреді. Ғылымның дамуы және оның қоғамдағы рөлінің артуы, әртүрлі тілдерден халықаралық терминдердің қолданысқа енуі және олардың тез қарқынмен жинақталуы т.б. бұған айырықша ықпал етеді. Осы проблемалардың салдарынан терминологияны ретке келтіру және жүйелеу қажеттілігі туындайды, ол үшін тілдік ерекшеліктер мен терминологияны дамытудың 7 заңы туралы білімдерді меңгеру қажет. Сондықтан терминтанымның негізгі мақсаты – терминдерді қолдану тиімділігін арттыру үшін терминологияның қалыптасу және даму ерекшеліктерін зерделеу. Қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін бірқатар міндеттерді (теориялық және практикалық) шешу талап етіледі. Терминтанымның аса өзекті міндеттерінің ішінде мынадай теориялық міндеттерді бөліп көрсетуге болады: 1) арнайы лексикалық бірліктердің негізгі типтерін белгілеу және сипаттау; 2) терминдердің қалыптасу тәсілдерін, модельдері мен ерекшеліктерін; терминэлементтердің типтерін және терминдер уәжділігінің түрлерін зерделеу; 3) терминдер мен терминологияның жалпы қасиеттерін айқындау; 4) коммуникативтік процестердегі терминологияның рөлін талдау; 5) тіл жүйесіндегі терминологияның орнын анықтау; 6) терминдердің семантикалық өзгешелігін жалпы қолданыстағы сөздермен, еркін және тұрақты сөз тіркестерімен салыстыра зерттеу; 7) терминологиялық сөз тіркестерінің ерекшеліктерін еркін және фразеологиялық сөз тіркестерімен салыстыра зерттеу [1].

Генетикалық тұрғыдан жай терминдер жалпықолданыстағы немесе халықаралық сөздер немесе белгілі сөзжасам модельдері бойынша морфемдерден жасалған бірліктер болуы мүмкін. Жай (немесе бір сөзден тұратын) терминдер жалпықолданыстағы сөздерден өзінің семантикалық ұйымдасуымен ерекшеленеді. Терминжасам жалпы сөзжасамдық заңдылықтарға бағынады және тұтастай алғанда сөзжасам модельдерімен реттеледі. Терминдердің морфологиялық қасиеттері бүкіл тіл үшін бірдей грамматикалық жүйенің ережелеріне бағынады. Терминдерді байланыстыратын семантикалық қатынастар логикалық сипатқа ие (тек-түр, бөлік-бүтін, ассоциация), бірақ қатынастар әрқашан белгілі бір терминологияның нақты терминдерін байланыстырады деген мағынада ғана жеке болып саналады. Терминологияның жоғарыда аталған белгілері жүйелілік туралы айтуға, яғни терминологияны лингвистикалық бірліктер жүйесі (терминологиялық жүйелер) ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [2]. Терминологиялық жүйе дегеніміз – мазмұны мен байланыстары білімнің бір саласының шектерімен тұйықталған белгілер жүйесі. Терминологияға қатысты, біздің ойымызша, орыс тіліндегі терминологиялық сөзжасамның үш негізгі әдісіне (морфологиялық, синтаксистік және семантикалық) сәйкес келетін уәжділіктің сөзжасамдық-морфологиялық, синтаксистік және семантикалық түрлерін бөліп көрсету ең объективті деп санауға болады.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Мақалада жүйелеу, іріктеу, лексика-семантикалық, саралау, дефинициялық, лингвостатистикалық және құрылымдық талдау, салғастырмалы-салыстырмалы әдістер қолданылды. Жұмыс барысында жалпы терминологияның лингвистикалық мәселелеріне (терминжасам, терминдену, терминдердің семантикасы) арналған (Р.А.Өрекенова, Ш.Құрманбайұлы, И.Мұратбаева, Қ.Айсұлтанова, А.Төрениязова, С.Исақова және т.б.); терминология мәселелеріне (қалыптасуы, дамуы, жіктелуі, терминдерді қабылдау, терминжасам қағидаттары, ерекшеліктері) арналған негізгі ғылыми еңбектер (А.Байтұрсынұлы, Т.Шонанұлы, Н.Төреқұлұлы, Қ.Жұбанов, М.Б.Балақаев, С.Бәйішев, Ә.Ермеков, Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ө.Айтбаев, А.Алдашева, Ш.Құрманбайұлы және т.б.) негізге алынды.

Нәтижелер

Халықаралық терминдерді латын графикасында берудің нақты көрінісін айқындау өте маңызды. Транскрипциялау мен транслитерациялау кезінде қабылдаушы тілдің ерекшеліктері мен өзгешеліктері ескерілуі тиіс. Халықаралық терминдерді түпнұсқа тілмен сәйкестікте, яғни соған жақындатып беру де назарға алынады. Халықаралық терминдерді латын графикасында берудің неғұрлым күрделі тұстары да анықталады.

Нәтижесінде мынадай ұсынымдар беруге болады: тілдегі, оның ішінде терминологиядағы ықшамдылық және үнемділік қағидатын бұзуға сөзсіз алып келетін терминдер санының артуын болдырмауды қамтамасыз ету; өз кезегінде терминологияның жүйелілігін сақтауға ықпал ететін

терминологияны фонеморфологиялық бейімдеу қағидатының қолжетімділігін қамтамасыз ету; қазақ терминологиясындағы және т.б. мағынасыз және артық форманттарды пайдалануды қысқарту мақсатында халықаралық терминдерді қазақ тілінде латын графикасында таңбалау кезінде ұлттық тілді қоданудың одан арғы мүмкіндігін қамтамасыз ету. Терминдердің сөзжасам жүйесі арнайы зерттелмегендіктен, оның әр мәселесі жөнінде алуан пікірлер, белгісіз ғылыми ұғымдар өте көп. Терминжасам – жүйелі құбылыс. Терминжасам мәселесін зерттеген ғалым Ш.Құрманбайұлының [3] монографиясында көрсетілген терминжасам тәсілдерінің негізінде талдауға арқау болған материалдар сарапталды.

Талқылау

Терминологияда да басым рөл атқаратын морфологиялық сөзжасам жүйесі дамыған тіл үшін номинацияның уәжді түрі неғұрлым тән, сондықтан ол кез келген терминологияда жеткілікті мөлшерде. Морфологиялық әдіс сөзжасамның негізгі әдісі болып табылады және морфологиялық сөзжасамның жалпы заңдылықтары бүкіл тіл үшін бірдей. Терминдер жалпы әдеби тілдің сөздері жасалатын сөзжасамдық модельдер мен сөзжасамдық аффикстердің көмегімен жасалады [4]. Сөзжасамның морфологиялық тәсілі – жұрнақтар және т.б. арқылы жаңа сөздер жасауға бағытталған тәсіл. Морфологиялық терминжасамның ең көп таралған тәсілі – жұрнақ жалғау. Қолданылатын жұрнақтардың құрамы алуан түрлі және негізінен жалпы тілде қолданылатын жұрнақтарды қамтиды, бірақ олардың барлығы бірдей белсенді қолданыла бермейді [1]. Қазақ лексикасы басқалардан жұрнақтардың алуан түрлілігімен ерекшеленеді. Терминдердің аффикс арқылы жасалуы терминнің құрылымында оның категориялық байланысын көрсетуге мүмкіндік береді, өйткені терминнің процестердің, құралдардың және қасиеттердің атауларына жататындығын білдіруге мүмкіндік беретін жұрнақтар бар. Заманауи қазақ терминтанымның негізгі мәселесі қатарына әртүрлі терминологиялық жүйелердің терминжасамдық сипатын анықтау жатқызылады. Терминжасам жалпы терминтанымның бір бөлігі ретінде жаңа термин жасау үдерістерін айқындауға бағытталады да, әртүрлі терминологиялық жүйелерді қарастыруда маңызды рөл атқарады. Осы орайда, терминдердің сөзжасамдық талдануы олардың қандай амал-тәсілдер арқылы жасалғанын анықтауға мүмкіндік береді. Жаңа сөздердің көпшілігі жұрнақтар арқылы жасалған немесе халықаралық сөздер болады. Түбірге қосымшалар жалғанып, жаңа сөз туғызатын мүмкіншіліктер қоғамдық ғылымдар терминдерін жасауда да айтарлықтай қызмет атқарады. Қазақ тілінде терминжасам процесіне мына жұрнақтар өте белсенді қатысады: *-у; -дық, -дік, -лық, -лік, -тық, -тік; -шы, -ші; -м, -ым, -ім; -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе; -ша, -ше; -сыз, -сіз; -ғыш, -гіш, -қыш, -кіш; -ық, -ік, -қ, -к; -ыс, -іс, -с; -и; -ғы, -гі, -қы, -кі; -ыш, -іш, -ш; -ын, -ін, -н; -гер, -кер; -малы, -мелі, -лас, -лес, -дас, -дес, -тас, -тес; -шық, -шік; -шақ, -шек; -шылық, -шілік; -теме, -деме; -нды, -нді; -лай, -лей; -паз; -т, -іт, -ыт; -ыңқы, -іңкі; -ды, -ді, -ты, -ті; -қын, -кін; мыс; -бей; -уіш; -мақ; -мек; -хана; -пар; -ыл, -іл, -л; -зақ; -шыл, -шіл және т.б.*

Осы ретте біз қоғамдық ғылымдар терминдеріне талдау жүргізу барысында кейбір жиі кездесетін жұрнақтарды нақты мысалдармен келтіре кетуді жөн көрдік [5]: есім сөздер мен етістіктерден кәсіп-мамандық атауларын жасауға қатысатын *-шы, -ші* жұрнақтары өте өнімді жұрнақ болып табылады және тікелей түбірге, туынды түбірлерге және орыс тілінен енген сөздерге жалғану арқылы терминдер жасайды. Мәселен: *әкімші, әмірші, елші, жүзінүші, тілші, қуынушы, қорғаушы, сарапшы* т.б.; *-уыл, -уіл* жұрнағы қоғамдық терминдерді жасауда жиі кездеседі: *айдауыл, бөгеуіл, барлауыл, ереуіл, жасауыл, жортуыл, шабуыл, қарауыл, қорғауыл, торуыл* т.б. Бұл туралы зерттеуші Н.Әшімбаеваның [6] мақаласында да сөз болады. Бұл үлгімен жасалған сөздерді қимыл атауына *-ыл/-іл* жұрнағы жалғану арқылы туындаған деген де пікір бар [3]; *-с, -ыс, -іс* – етістіктен зат есім тудыратын жұрнақ: *талас, тіркес, тірес, айтыс, желіс, өріс, көрініс* және т.б.; *-гер, -кер* – зат есімнен зат есім тудыратын кірме жұрнақ: *қаламгер, зергер, қаржыгер, мамлегер, тәлімгер, қызметкер, суреткер, қайраткер, айыпкер, кейіпкер, талапкер* т.б.; *-м, -ым, -ім* – етістіктен зат есім тудыратын жұрнақ: *айтылым, жазылым, қойылым, естілім, оқылым* және т.б.

Біздің ойымызша, заманауи терминжасамның өзекті мәселелеріне терминжасамның қазіргі даму үдерісін анықтау, қазақ тілінің терминжасам үдерісіндегі өнімді, өнімсіз тұлғалар, терминжасам элементтерінің саралануы мен жіктелуі т.б. жатады. Сондай-ақ терминологиялық бірліктерді қолдану уәждері аффиксті сөзжасамның мүмкіндіктерімен шектеледі ме, жоқ па деген мәселелер шешімін табуы керек.

Сонымен, терминжасамдық тұрғыдан терминологиялық жүйелердің жан-жақты талдануы, негізгі терминдік элементтер мен модельдердің және терминдердің түрлері мен типтерінің айқындалуы, ең алдымен жүйелілік қағидатының қамтамасыз етілуімен тікелей байланысты.

Терминжасам тәсілдері терминологиялық жүйенің қалыптасу уақытына тікелей байланысты. Біріншіден, термин белгілі бір ғылым саласының элементі болып табылады. Оның мазмұндық аясы тілден тыс факторлармен анықталса, тұрпаты өзіндік немесе басқа тілдің элементтері немесе терминдік элементтер арқылы жасалады. Кез келген тілде терминжасам үдерісі, ең алдымен сол тілдің өз сөздік құрамы, ұлттық лексикасы негізінде жүзеге асырылады. Демек, терминдер тілде бұрыннан бар сөздер мен түбірлерден жасалады. Сонымен, терминжасам мен сөзжасамның ерекшеліктеріне мыналар жатады: 1) жалпы қолданыстағы сөздер бүкіл қоғамның қарым-қатынас қажеттілігінен туындаса, сонымен қатар бір тілде сөйлейтін кез келген адам оны жасаушы қызметін атқара алса, терминжасамда терминдер қажеттіліктен белгілі бір тар саладағы ұғым атауларымен жасалады және кәсіби топ арасындағы қарым-қатынасты қамтамасыз етеді; 2) терминология әрқашан саналы мақсатты үдеріс; 3) бақыланатын, қадағаланатын үдеріс ретінде термин шығармашылығын саналы түрде жүзеге асыру; 4) терминнің сөзжасамдық әрекеті лексикалық сөзжасамға қарағанда анағұрлым күрделі, өйткені терминжасамда мазмұнын анықтау үшін ұғым дефинициясы қажет; 5) терминология үшін міндетті болып табылатын ішкі форманың анықтығы; 6)

терминжасам әрекеті ұғымдардың жіктелуіне тікелей байланысты; 7) терминжасамда бір түбірлі атауларды жасағанда реттілік сақталуы керек.

Қазіргі қазақ тіліндегі терминжасамда негізгі амал-тәсілдердің барлығы қамтылған. Салалық терминжасам қалыптасқан қағиданы дәлелдейді: әдеби тіл сөзжасамының әдіс-тәсілдерінен айтарлықтай айырмашылығы жоқ, яғни ерекше бір қалыптасқан әдіс-тәсілдер де байқалмайды. Салалық терминжасамның негізгі әдіс-тәсілдерін мыналар құрайды:

Морфологиялық тәсіл: а) жұрнақ арқылы: *маңдайша, сөреше, суреттеме, қорықша, жолшық* т.б.; ә) біріккен сөздер: *қазмойын, сұрбейне, желбау, желкөз, жертөле, кеметұрақ* және т.б.

Семантикалық тәсіл: бұл салаға қатысты негізгі амал ретінде уәжділікті атап өткен жөн (терминологиялық жүйедегі жалпықолданыстық сөздің термин ретінде қолданылуы) және әрине, бұл ретте метафора мен метонимия орны ерекше: *тарақ, бүйір, құн, бәйге*, т.б.

Синтаксистік тәсіл: бұл тәсіл әртүрлі сөз таптарының тіркесімділігі арқылы жасалады: *белсенді қорлар, белсенді күштер, белсенді тұнба* т.б.

Халықаралық терминдер – бұл топтағы терминдер, әдетте ағылшын, француз, латын, грек, испан, итальян т.б. тілдерінен енген. Мысалы: ағылшын тілінен: *блейзер, боди, бриджи, брутализм, дафлкот* және т.б.; латын: *апликация, априори, арборетум, арена, атрибут, бифориум* және т.б.; грек: *антропометрия, аппарат, апсида, архаика, астрагал, атриглифон* және т.б.; испан: *болеро, палафиты, пончо, ранчо, сомбреро* және т.б.; француз: *антураж, анфилада, апартамент, апааш, аппрет, апрош* және т.б.; неміс: *аркатура, барьеританге, баумстиль, бергфрид, блик, блокгауз, бруствер* және т.б.; итальян: *балдахин, барокко, боскет, бутафория, ведуга, лоджия, мезонин, постамент* және т.б.

Мақаланың нысанына халықаралық терминдер жүйесі де жататындықтан, аталған топты ерекше сипаттайтын терминжасамдық моделдер бойынша олардың бірқатарын орысша, қазақша, ағылшынша бердік:

1. Түбір сөз: минерал → минерал → mineral; ордер → ордер → order; → камера → камера → camera.

2. Күрделі интерлингвизмдер: агломерат → агломерат → agglomerate; изотерма → изотерма → isotherm; карболинеум → карболинеум → carbolineum.

3. Түбір сөз + -ценоз (-cenosis): биоценоз → биоценоз → biocenosis; зоогеоценоз → зоогеоценоз → zoogeocenosis; катаценоз → катаценоз catacenosis.

4. Түбір сөз + -скоп (-scope): кинескоп → кинескоп → kinescope; стереоскоп → стереоскоп → stereoscope; эндоскоп → эндоскоп → endoscope.

5. Түбір сөз + -генез (-genesis): тектогенез → тектогенез → tectogenesis; циклогенез → циклогенез → cyclogenesis; этногенез → этногенез → ethnogenesis.

6. Түбір сөз + -ци/я → -ци/я (-tion): абстракция → абстракция → abstraction; аккреция → аккреция → accretion; пенетрация → пенетрация → regeneration.

7. Түбір сөз + → -из/аци/я: модернизация → модернизация → modernization; типизация → типтендіру → typification; гомогенизация → гомогендеу → homogenization.

Кейбір халықаралық терминдердегі *-ция, -изация* моделдері арқылы жасалған терминдер қазақша нұсқада *-дау, -деу, -тау, -теу, -лау, -леу -ндыру, -ндіру* жұрнақтары жалғанған сөздермен беріледі. Мысалы, *цифровизация-цифрландыру, сертификация-сертификаттау, коммерциализация-коммерцияландыру, нотация-ноталау, вербализация-вербалдандыру, кодификация-кодтау*; бір құрамы *-логия* сыңарлы біріккен сөздердің кейбір қазақша нұсқаларын *-нама, -тану, -таным* сыңарлы сөз тұрқында аудару үрдісі бар. Мысалы, *методология-әдіснама, психология-жантану, социология-әлеуметтану, космология-ғарыштану, генеалогия-тектану, политология-саясаттану* және т.б.

8. Түбір сөз + -изм (-ism): брутализм → брутализм → brutalism; классицизм → классицизм → classicism; конструктивизм → конструктивизм → constructivism.

9. Түбір сөз + -тор (-tor): аудитор → аудитор → auditor; дебитор → дебитор → debtor; инвестор → инвестор → investor.

10. Түбір сөз + -атор (-ator): радиатор → радиатор → radiator; респиратор → респиратор → respirator; эскалатор → эскалатор → escalator.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, мақалада қазақ тіліндегі терминжасам әдіс-тәсілдерінің, үлгілерінің тілді байытудағы атқаратын орасан қызметі көрсетілді. Біз қарастырған қоғамдық ғылымдардың терминологиялық жүйесінің ең өнімді тәсілдері: терминдену, басқа терминологиялық жүйелерден терминдер қабылдау, жұрнақтар жалғау және терминдік тіркестер қалыптастыру т.б. Заманауи терминтанымда терминдер мынандай көзқарастар тұрғысынан: морфологиялық, сөзжасамдық, семантикалық және т.б. қарастырылуда. Осыған байланысты, терминдердің терминжасамдық талдамасы жүргізілді, мұнда негізінен қоғамдық ғылымдарға қатысты терминдік бірліктерге, халықаралық терминдерге олардың түзілу тәсілдері мен амалдары негізінде талдау жасалды. Осы мәселеге қатысты, жаңа терминдердің терминжүйелерде түзілуінің негізгі үдерістері айқындалды, ол өз кезегінде аталған жүйедегі терминологиялық базаны дамыту процесін жүйелендіруге ықпал етеді, тиісінше терминдерді латын графикасына көшіруді жеңілдетеді. Мынандай терминжасам модельдері көрсетілді: түбірлік негіз; күрделі интерлингвизмдер; халықаралық терминдерді берудің негізгі қосымшалы тәсілдері. Халықаралық терминдерді орыс тілінде фонеморфологиялық бейімдеудің және оларды кейіннен қазақ тілінде қолданудың неғұрлым жиілік жағдайлары белгіленді.

Халықаралық терминдерді латын графикасында берудің нақты көрінісін айқындау өте маңызды. Транскрипциялау мен транслитерациялау кезінде қабылдаушы тілдің ерекшеліктері мен өзгешеліктері ескерілуі тиіс. Халықаралық терминдерді түпнұсқа тілмен сәйкестікте, яғни соған

жақындатып беру назарға алынады. Халықаралық терминдерді латын графикасында берудің неғұрлым күрделі тұстары анықталады. Нәтижесінде мынадай ұсынымдар беруге болады: тілдегі, оның ішінде терминологиядағы ықшамдылық және үнемділік қағидатын бұзуға сөзсіз алып келуі мүмкін сипатталатын терминдер санының артуын болдырмауды қамтамасыз ету; өз кезегінде терминологияның жүйелілігін сақтауға ықпал ететін терминологияны фонеморфологиялық бейімдеу қағидатының қолжетімділігін қамтамасыз ету; қазақ терминологиясындағы және т.б. мағынасыз және артық форманттарды пайдалануды қысқарту мақсатында халықаралық терминдерді қазақ тілінде латын графикасында таңбалау кезінде ұлттық тілді қолданудың одан арғы мүмкіндігін қамтамасыз ету.

(Алғыс: Мақала OR11465483 «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеу аясында жарияланды).

ӘДЕБИЕТ

[1] Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 304 с.

[2] Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987. – 104 с.

[3] Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.

[4] Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.

[5] Мамаева Г.Б. Сөзжасам, терминжасам тәсілдері, олардың байланысы. – Астана, 2017. – 5 с.

[6] Әшімбаева Н. Көнерген сөздер – терминжасамның бір көзі. // Тіл тарихы және сөз табиғаты (ғылыми мақалалар жинағы). – Алматы, 1997. – 191 б.

REFERENCES

[1] Grinev-Grinevich S.V. Termonovedenie (Terminology) M.: Publishing center «Academy», 2008. 304 p. [in Rus.]

[2] Golovin B.N., Kobrin R.Yu. Lingvisticheskie osnovy ucheniya o terminakh (Linguistic foundations of the doctrine of terms) M.: Higher School, 1987. 104 p. [in Rus.]

[3] Kurmanbayuly Sh. Terminkor kalyptastru kozderi men terminzhasam tasilderi (Sources and methods of term formation). Almaty: Sozdik-Dictionary. 2005. 240 p. [in Kaz.]

[4] Danilenko V.P. Russkaya terminologiya. Opyt lingvisticheskogo opisaniya (Russian terminology. The experience of linguistic description). M.: Publishing house «Science», 1977. 246 p. [in Rus.]

[5] Mamayeva G.B. Sozhasam, terminzhasam tasilderi, olardyn baylanysy (Word formation, methods of term formation and their relationship). Astana, 2017. 5 p. [in Kaz.]

[6] Ashimbayeva N. Konergen sozder – terminzhasamnyn bir kozi (Ancient words as one of the sources of the terminological system.). // Тіл тарихы және сөз табиғаты (ғылыми мақалалар жинағы). Алматы, 1997. 191 p. [in Kaz.]

ОСНОВНЫЕ СПОСОБЫ ТЕРМИНООБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

*Ашимбаева Н.М.¹, Шуленбаев Н.К.², Жампейис К.М.³

*¹кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник
Терминологического центра Института языкознания им. А.Байтурсынова,
Алматы, Казахстан,

²магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник
Терминологического центра Института языкознания им. А.Байтурсынова,
Алматы, Казахстан,

³кандидат филологических наук, ассоциированный профессор,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

*¹e-mail: nagima010@mail.ru

²e-mail: shulenbaev.n@mail.ru

³e-mail: aru_diya@mail.ru

Аннотация. Данная статья посвящена изучению, анализу и описанию основных приемов и моделей терминообразования в казахском языке. Актуальность рассматриваемой проблемы может быть отражена в следующих факторах: активизация всестороннего рассмотрения вопросов казахской терминологии, терминообразования, терминографии и т.д.; недостаточность исследовательских работ, отражающих многообразие подходов и моделей терминообразования; необходимость комплексного лингвистического изучения новых терминов, вошедших в употребление в связи с политическими и социальными изменениями в обществе; показать наиболее сложную характеристику способов и моделей терминообразования. Объектом статьи являются основные приемы и модели терминообразования в казахском языке, их продуктивные и непродуктивные формы, особенности использования, применения и т.д. В качестве материала для статьи использованы терминологические единицы, отобранные из отраслевых терминологических словарей (по общественным наукам). Основная цель работы – анализ и описание основных приемов и моделей терминообразования казахского языка на основе языковых единиц. Для достижения поставленной цели были обозначены следующие задачи: анализ основных способов и моделей терминообразования в сферах общественных наук, международных терминов; описание функциональных и потребительских характеристик; определение ключевых особенностей международных и национальных терминов. Наиболее продуктивными способами терминологической системы в рассматриваемых нами сферах общественных наук являются: терминизация, заимствование терминов из других терминологических систем, присоединение суффиксов и образование терминологических словосочетаний и др. В современном терминоведении термины рассматриваются с точки зрения морфологического, словообразовательного, семантического и др. подходов. В связи с этим был проведен анализ терминообразования, в ходе которого в основном были проанализированы терминологические единицы, относящиеся к общественным наукам и международные термины на основе способов и приемов их образования. Определены основные процессы формирования новых терминов в терминосистемах, что способствует систематизации процесса развития терминологической базы в данной системе, облегчает перевод терминов на латинскую графику. Показаны следующие модели терминообразования: корневая основа; сложные интерлингвизмы; основные аффиксальные способы передачи международных терминов. Установлены наиболее частотные случаи фонеморфологической адаптации международных терминов в русском языке и последующего их использования в казахском языке.

Ключевые слова: терминология, терминообразование, модель, морфологическое словообразование, дефиниционный анализ, терминологическая система, корневое слово, интернациональный термин

THE MAIN TERM-FORMING METHODS IN THE KAZAKH LANGUAGE

*Ashimbayeva N.M.¹, Shulenbaev N.K.², Zhampeiis K.M.³

¹candidate of philological sciences, leading researcher Terminology centre
Institute of linguistics. A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan,

²master of humanities, senior researcher Terminology centre Institute of
linguistics. A. Baitursynov, Almaty, Kazakhstan,

³candidate of philological sciences, associate professor, KazUIR & WL
named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

¹e-mail: nagima010@mail.ru

²e-mail: shulenbaev.n@mail.ru

³e-mail: aru_diya@mail.ru

Abstract. This article is devoted to the study, analysis and description of the main techniques and models of term formation in the Kazakh language. The relevance of the problem under consideration can be reflected in the following factors: activation of comprehensive consideration of the issues of Kazakh terminology, term formation, terminography, etc.; insufficiency of research papers reflecting the diversity of approaches and models of term formation; the need for a comprehensive linguistic study of new terms that have come into use in connection with political and social changes in society; to show the most complex characteristics of methods and models of term formation. The object of the article is the main techniques and models of term formation in the Kazakh language, their productive and unproductive forms, features of use, application, etc. Terminological units selected from industry terminological dictionaries (in social sciences) were used as the material for the article. The main purpose of the work is to analyze and describe the basic techniques and models of the term formation of the Kazakh language based on linguistic units. To achieve this goal, the following tasks were identified: analysis of the main demand and models of term formation in the fields of social sciences, international terms; description of functional and consumer characteristics; definition of key features of international and national terms. The most productive ways of the terminological system in the fields of social sciences we are considering are: terminization, acceptance of terms from other terminological systems, attachment of suffixes and formation of terminological phrases, etc. In modern terminology, terms are considered from the point of view of morphological, word-formation, semantic, etc. approaches. In this regard, an analysis of term formation was carried out, during which terminological units related to social sciences and international terms were mainly analyzed on the basis of methods and techniques of their formation. The main processes of formation of new terms in term systems are defined, which contributes to the systematization of the process of development of the terminological base in this system, facilitates the translation of terms into Latin graphics. The following models of term formation are shown: root basis; complex interlinguisms; basic affixal ways of transmitting international terms. The most frequent cases of phonomorphological adaptation of international terms in the Russian language and their subsequent use in the Kazakh language are established.

Keywords: terminology, term formation, model, morphological word formation, definitional analysis, terminological system, root word, international term

Статья поступила 11.04.2022